

**ASKIYA MATNLARIDA LINGVISTIK
PRAGMATIKA VA IMPLIKATURA MASALALARI****Sirojiddinova Kamola Davronbekovna***Muhammad Yusuf ijod maktabi o‘qituvchisi*kamolasirojiddinova@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada askiya matnlarida pragmatik ma’no yaratilishi va implikaturaning nutqiy mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqot maqsadi askiyaning kulgi hosil qilish usullari orqali yashirin ma’no uzatilishini ko‘rsatishdir. Metod sifatida diskursiv-pragmatik va kontekstual tahlil qo‘llanadi. Natijalar askiyada implikatura ko‘pincha presuppozitsiya, kinoya va ijtimoiy rol indekslari bilan qo‘shilib, auditoriya hamkorligiga tayangan holda yuzaga chiqishini asoslaydi.*

Kalit so‘zlar: *askiya, pragmatika, implikatura, diskurs, presuppozitsiya, kinoya, kontekst.*

KIRISH

Askiya o‘zbek og‘zaki nutq madaniyatining sermahsul janri bo‘lib, unda kulgi va estetik zavq faqat leksik tanlov yoki ohang bilangina emas, balki vaziyat, ishtirokchilar o‘rtasidagi umumiy bilimlar, ijtimoiy masofa va o‘zaro kutishlar bilan birgalikda shakllanadi. Shu bois askiyani faqat “hazil” yoki “topqirlik” hodisasi sifatida emas, balki murakkab pragmatik tizim sifatida ko‘rish ilmiy jihatdan dolzarbdir. Zamonaviy lingvistikada pragmatika nutqning “nimani aytili” qismidan tashqariga chiqib, “nima nazarda tutildi” qatlamini, ya’ni kontekstga bog‘liq ma’no yuzaga kelishini o‘rganadi. Askiya esa aynan shunday qatlamlar ustiga qurilgan: matnning yuzaki mazmuni ko‘pincha oddiy, hatto neytral bo‘lib ko‘rinsa-da, auditoriya buni ijtimoiy tajriba, stereotiplar, kasb-kor yoki mahalliy kodlar asosida qayta talqin qiladi va kulgi effekti shundan paydo bo‘ladi. Demak, askiya matnlarida implikatura, presuppozitsiya, nutq aktlari va indeksikallik kabi pragmatik tushunchalarning ishlash mexanizmlarini aniqlash janrning lingvopoetik tabiatini chuqurroq yoritadi. Mavzugaooid adabiyotlarda o‘zbek tilshunosligida pragmatik yondashuv asta-sekin mustahkamlanib bormoqda, biroq askiya kabi og‘zaki, situativ va ko‘p qatlamli diskurslarda implikatura masalasi ko‘pincha umumiy tasvir darajasida qoladi. Xususan, askiya nutqida kinoya, qochirim, kesatiqning lingvistik mexanizmlari ularning auditoriya tomonidan qanday inferensiya qilinishi, qanday “umumiy bilim”lar ishga tushishi, qaysi turdagi kooperativ buzilishlar kulgiga xizmat qilishi nuqtayi nazaridan tizimli ajratib ko‘rsatilmagani tadqiqot bo‘shlig‘ini hosil qiladi. Xalq og‘zaki ijodi bo‘yicha izlanishlar askiyaning madaniy-estetik ahamiyatini ko‘rsatgan bo‘lsa-da, lingvistik pragmatika uni mikromexanizmlar darajasida tavsiflash imkonini beradi. Bu, o‘z navbatida, og‘zaki diskursning milliy modellari, muloqot etiketi va ijtimoiy rollarining til orqali

indekslanishini ilmiy asosda tushuntirishga xizmat qiladi. Ushbu maqolaning maqsadi askiya matnlarida lingvistik pragmatika vositalari, ayniqsa implikatura yuzaga kelishining tipik mexanizmlarini aniqlash va ularni janrning muloqot strategiyalari bilan bog‘liq holda tavsiflashdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar hal qilinadi: birinchidan, askiyada implikaturani keltirib chiqaruvchi kontekstual omillar va umumiy bilimlar turini aniqlash; ikkinchidan, implikatura hosil bo‘lishida kooperativlik tamoyili va uning “nazoratli buzilishi” qanday ishlashini ko‘rsatish; uchinchidan, kinoya, qochirim, piching kabi usullarning pragmatik profillarini ajratish; to‘rtinchidan, askiya diskursida ijtimoiy rol va obro‘ indekslarining implikaturaga qo‘shgan hissasini izohlash. Tadqiqot natijalari askiya matnlarini tahlil qilishda pragmatik yondashuvning metodologik imkoniyatlarini kengaytirishi va og‘zaki muloqotning milliy xususiyatlarini nazariy jihatdan boyitishi kutiladi.

METODLAR VA MANBALAR

Tadqiqotda lingvistik pragmatika va diskurs tahlili doirasidagi konseptual yondashuv asos qilib olindi. Metodologik tayanch sifatida implikatura nazariyasi, kooperativlik tamoyili va pragmatik inferensiya haqidagi qarashlar umumlashtirildi; bunda nazariy tushunchalar askiya kabi og‘zaki, ijtimoiy jihatdan “o‘yin”ga yo‘naltirilgan diskursga moslab operatsionallashtirildi. Implikatura matnda bevosita ifodalanmagan, biroq eshituvchi tomonidan kontekst va umumiy bilimlar asosida chiqariladigan xulosa sifatida talqin qilindi; presuppozitsiya esa gapning ma‘no qurilishida fon ma‘lumot sifatida “oldindan qabul qilingan” bilimlar to‘plami tarzida ko‘rildi. Shuningdek, nutq aktlari nazariyasiga tayangan holda askiyadagi ayrim birliklar faqat informativ emas, balki baholash, kamsitmasdan “turtkilash”, ijtimoiy masofani boshqarish kabi illokutiv vazifalarni bajarishi nazarda tutildi [1; 2].

Empirik material sifatida askiya matnlarining ommalashgan yozma qaydlari, sahna ijrolariga oid stenogramma xarakteridagi parchalar hamda janrni tavsiflovchi to‘plamlardagi dialogik namunalarni tanlab olindi. Material tanlashda bir xil vaziyatga o‘xshash, lekin turli topqirlik strategiyalarini ko‘rsatadigan fragmentlar ustuvor bo‘ldi; bu qiyosiy tahlil orqali implikatura mexanizmlarini barqaror va o‘zgaruvchan komponentlarga ajratish imkonini berdi. Tahlil jarayonida har bir fragment bo‘yicha uch bosqichli protsedura qo‘llandi: avvalo, yuzaki semantik mazmun qayd etildi; keyin, kontekstual ko‘rsatkichlar va presuppozitsiyalar aniqlanib, auditoriya uchun qanday umumiy bilimlar faollashishi ko‘rsatildi; so‘ng, mazkur sharoitda ehtimoliy implikaturalar, ularning kuchi va “kulgi effekti” ga aloqadorligi baholandi. Mazkur baholashda bitta fragmentga bitta qat‘iy talqin berishdan ko‘ra, askiya tabiatiga xos ko‘pma‘nolilik inobatga olindi, biroq interpretatsiyalar matn ichidagi signallar bilan chegaralandi. Metodlarning mosligi shundaki, askiyada ma‘no ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytilmaydi va nutqiy maqsad “aytish” dan ko‘ra “ishtirokchini chiqarishga majbur qilish” orqali amalga oshadi. Shu sabab diskursiv-pragmatik tahlil askiyadagi lisoniy vositalar, ularning vaziyat bilan bog‘lanishi va inferensiya yo‘llarini bir

butun jarayon sifatida ko‘rishga imkon beradi. Qiyosiy element esa bir xil pragmatik effekt turli sintaktik yoki leksik yo‘l bilan berilganda, implikaturaning barqaror “yadro”si qayerda ekanini ko‘rsatadi. Tahlilning ishonchliligini oshirish uchun fragmentlar bo‘yicha chiqarilgan xulosalar pragmatika bo‘yicha umumiy nazariy mezonlar, xususan, implikatura bekor qilinuvchanligi, kontekstga bog‘liqligi va qo‘shimcha xulosa sifatida yuzaga kelishi kabi belgilarga solishtirildi [3; 4].

NATIJALAR

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, askiya matnlarida implikatura, avvalo, auditoriya bilan bo‘lishilgan umumiy bilimlar va ijtimoiy stereotiplar hisobiga tez va samarali yuzaga kelishini ko‘rsatdi. Askiyachi ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri baho bermaydi; u vaziyatga “signal” tashlaydi va eshituvchi shu signalni mahalliy kodlar, kasbiy yoki maishiy tajriba, ishtirokchilar obro‘i haqidagi tasavvurlar bilan to‘ldiradi. Natijada implikatura “oson topiladigan” xulosa bo‘lib ko‘rinadi, ammo u aslida ko‘p qatlamli presuppozitsiyalarga tayanadi. Masalan, oddiygina murojaat shakli yoki kinoyali ta’rif ishtirokchining kasbi, fe’l-atvori yoki muayyan odatiga ishora qilib, “men buni aytayapman, chunki sen ham, tomoshabin ham shu holatni biladi” degan fon bilimni faollashtiradi. Shu mexanizm kulgining jamoaviyligini ta’minlaydi: auditoriya implikaturani anglagan sari o‘zini “ichki doira” a’zosi sifatida his qiladi. Ikkinchidan, askiyada implikatura kooperativlik tamoyilining nazoratli buzilishi orqali muntazam ishlab chiqiladi. Pragmatik nuqtayi nazardan, askiyachi ko‘pincha relevatlik yoki miqdor maksimumini ataylab chetlab o‘tadi: savolga ortiqcha umumiy javob beradi, yoki aksincha, juda qisqa va “mavzudan chet” ko‘rinadigan javob qaytaradi. Bunday chetlanish mantiqan “xato” emas, balki auditoriyani yashirin xulosaga olib boradigan usuldir. Natijada eshituvchi “nega bunday dedi” degan savolni ichida qo‘yadi va javobni kontekstdan topadi; kulgi aynan shu topish jarayonining muvaffaqiyatidan kelib chiqadi. Tahlil qilingan fragmentlarda bunday strategiya ko‘pincha ijtimoiy odob chegarasidan chiqmaslik, yuzni saqlash, to‘g‘ridan-to‘g‘ri tanbeh bermaslik kabi kommunikativ ehtiyojlar bilan ham uyg‘unlashdi, ya’ni implikatura “yumshoq zarba” vazifasini bajaradi [5]. Shu bilan birga, askiyada kinoya va pichingning pragmatik profili implikatura bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatdi, biroq ularning ishlash tartibi bir xil emas. Kinoya holatida aytilgan gapning literal mazmuni ijobiy yoki neytral bo‘lishi mumkin, lekin vaziyat va ohang uni teskarisiga buradi; implikatura ko‘pincha “aslida bunday emas” degan qarama-qarshi bahoni beradi. Pichingda esa literal mazmun nisbatan yaqin turadi, lekin tanlangan so‘z yoki sintaktik konstruksiya maqsadli ravishda ortiqcha “hurmat” yoki “soddalik” ohangini yaratib, yashirin masxaralashni yuzaga chiqaradi. Demak, kinoyada implikatura ko‘proq semantik inversiya orqali, pichingda esa stilistik nomuvofiqlik va rol kutishlarining buzilishi orqali hosil bo‘ladi. Har ikki holatda ham auditoriya “normal” nutq me’yorini bilishi shart; aks holda implikatura ishlamaydi. Askiya matnlarida ijtimoiy rol indeksleri implikatura generatori sifatida juda faol ekanini ko‘rsatdi. Askiyada gapiruvchi va tinglovchi

o‘rtasidagi maqom, yosh, tajriba, tanilganlik darajasi, shuningdek, sahnadagi “qahramon” obrazlari orqali ijtimoiy rollar tezda belgilanadi. Biror murojaat shakli, kinoyali unvon, yoki odatiy maqol-parcha ishtirokchining roli haqida darhol signal beradi va shu signal asosida auditoriya qo‘shimcha xulosalarni chiqaradi. Natijada implikatura faqat lisoniy birlikning o‘zidan emas, balki “kim aytyapti” va “kimga aytyapti” degan parametrlar majmuasidan paydo bo‘ladi. Bu holat askiyada mualliflikning kollektivligini ham ko‘rsatadi: individual topqirlik ijtimoiy tanish kodlarga tayanmasdan barqaror kulgi beraolmaydi. Presuppozitsiya va implikaturaning o‘zaro chegarasi askiya diskursida doimo qat’iy ajralmasligini ko‘rsatdi. Ayrim hollarda fon bilimlar shunchalik kuchli bo‘ladiki, implikatura presuppozitsiyaga yaqinlashadi, ya’ni u “xulosa” bo‘lishdan ko‘ra “oldindan ma’lum”dek qabul qilinadi. Bunda askiyachi o‘z gapini shunday quradiki, u bahsli fikrni bevosita aytmaydi, balki uni presuppozitsiya sifatida joylashtiradi; auditoriya esa buni savolga qo‘ymay, kulgi rejimida qabul qiladi. Natijada askiya muloqotida baholovchi ma’no ko‘pincha “aytilmagan, lekin hamma biladigan” shaklgao‘tadi. Bu usul ijtimoiy muvozanatni saqlash, yuzni saqlash va ochiq tanqiddan qochish kabi pragmatik funksiyalar bilan uyg‘unlashadi [6].

MUHOKAMA

Olingan natijalar askiya matnlarini pragmatik nuqtayi nazardan talqin qilish zarurligini tasdiqlaydi va ularni umumiy pragmatika nazariyalari bilan bog‘lash imkonini beradi. Implikaturaning umumiy nazariy modelida u kontekst, kooperativlik va inferensiyaga tayanishi qayd etiladi; askiya materiali esa bu modelning og‘zaki, performativ va jamoaviy kulgi janrida qanday “tezlashtirilgan” holatda ishlashini ko‘rsatadi. Grays yondashuvida implikatura ko‘pincha maksimlarga zid ko‘rinadigan, ammo muloqot maqsadi bilan oqlanadigan nutqiy harakat sifatida tushuntiriladi [3]. Askiyada esa bunday “zidlik” nafaqat mantiqiy, balki estetik resursga ay lanadi: maksimning buzilishi qanchalik aniq sezilsa, auditoriya inferensiyani shunchalik tez bajaradi va kulgi shunchalik kuchli bo‘ladi. Bu holat implikaturaning faqat “qo‘shimcha ma’no” emas, balki janrni tashkil qiluvchi asosiy mexanizm bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Nutq aktlari nazariyasi doirasida aytilgan gapning illokutiv kuchi vaziyatga qarab o‘zgarishi ta’kidlanadi [1]. Askiyada esa bitta konstruktsiya bir vaqtning o‘zida bir nechta illokutiv vazifani bajaradi: u tashqi tomondan maqtov bo‘lib ko‘rinsa-da, aslida tanbeh, ogohlantirish yoki maqomni “o‘rniga qo‘yish” vazifasini bajarishi mumkin. Natijalarimiz buni implikatura orqali izohlash mumkinligini ko‘rsatdi: illokutiv kuchning “yashirin” qismi ko‘pincha implikatura sifatida auditoriya tomonidan tiklanadi. Bu, o‘z navbatida, askiya kabi janrlarda pragmatik ma’no lisoniy shaklga nisbatan ustun turishini, shakl esa ma’noni yashirish va ijtimoiy maqbullashtirish vositasi bo‘lib xizmat qilishini anglatadi.

O‘zbek tilshunosligida nutq madaniyati va uslubiyat masalalarida bilvosita ma’no, kinoya va kesatiqning badiiy-estetik vazifalari ko‘p bor ta’kidlangan [8]. Biroq pragmatik yondashuv ushbu vositalarning qanday inferensiya qilinishini, ya’ni eshituvchi “qanday qilib” yashirin ma’noga

kelishini konkret mexanizmlar orqali ko‘rsatadi. Natijalarimiz shuni anglatadiki, askiyada kinoya yoki pichingni “uslubiy bezak” sifatida talqin qilish yetarli emas; ular kooperativlikning nazoratli buzilishi va presuppozitsiyalarni boshqarish bilan birga ishlaydigan pragmatik strategiyalardir. Shuningdek, o‘zbek og‘zaki muloqotida yuzni saqlash, bevosita qarama-qarshilikdan qochish, shu bilan birga bahoni yetkazish kabi ehtiyojlar kuchli bo‘lgani uchun implikatura janrning funksional yadrosiga ay lanadi. Bu holat Politeness nazariyalarida muhokama qilingan “indirektlik”ning ijtimoiy foydasi bilan mos keladi, biroq askiyada u badiiy-o‘yin ko‘rinishiga kirib, estetik effekt bilan birlashadi [8]. Muhokama doirasida yana bir muhim masala shuki, askiyada implikatura ko‘pincha ko‘p talqinli bo‘lib, auditoriyaning tarkibiga qarab turlicha “ochilishi” mumkin. Xalqaro pragmatika adabiyotida implikaturaning bekor qilinuvchanligi va kontekstga bog‘liqligi uning asosiy belgilari sifatida ko‘rsatiladi [3; 8]. Askiya materiali esa buni yanada keskinlashtiradi: ba’zi implikaturalar tor mahalliy kodlarga tayanadi, shuning uchun “tashqi” auditoriya ularni sezmasligi yoki boshqacha tushunishi mumkin. Bu holat askiya matnlarini yozma ko‘rinishda tahlil qilishda metodologik ehtiyotkorlikni talab qiladi: performansdagi ohang, pauza, auditoriya reaksiyasi kabi paralingvistik omillar implikaturaning kuchini belgilaydi. Shu ma’noda, bizning tahlil askiya pragmatikasini ko‘proq lisoniy-kontekstual mexanizmlar darajasida yoritadi; kelgusida multimodal tahlil bu xulosalarni boyitishi mumkin.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, askiyada implikatura auditoriya bilan bo‘lishilgan umumiy bilimlar, ijtimoiy rol indeksleri va presuppozitsiyalar orqali tez faollashishini, kooperativlik tamoyilining nazoratli buzilishi esa kulgi effektini kuchaytiruvchi asosiy strategiya ekanini ko‘rsatdi. Kinoya va piching implikaturaning turli pragmatik yo‘llarini namoyon qilib, biri semantik inversiya, ikkinchisi esa stilistik nomuvofiqlik va rol kutishlari buzilishi orqali ishlashi aniqlandi. Tadqiqotning ilmiy hissasi shundaki, askiya janri badiiy-estetik hodisa bo‘lish bilan birga, implikatura va presuppozitsiyani boshqarishga tayangan murakkab pragmatik tizim sifatida asoslandi. Amaliy jihatdan bu yondashuv askiya matnlarini transkripsiya va talqin qilish, og‘zaki nutqni o‘qitish hamda milliy muloqot strategiyalarini modellashtirishda qo‘l keladi. Kelgusida askiya pragmatikasini multimodal belgilar, auditoriya reaksiyasi va hududiy variantlar kesimida korpus asosida tekshirish istiqbolli yo‘nalish bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Остин Дж. Как совершать действия при помощи слов. Москва: Идея-Пресс, 1999. 332 с.
2. Серль Дж. Р. Речевые акты. Очерк философии языка. Москва: Прогресс, 1986. 264 с.

3. Grice H. P. Studies in the Way of Words. Cambridge: Harvard University Press, 1989. 406 p.
4. Levinson S. Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. 420 p.
5. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. Москва: Языки русской культуры, 1999. 896 с.
6. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. Москва: Русские словари, 1996. 416 с.
7. Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. 345 p.
8. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослигида прагматика муаммолари. Тошкент: Фан, 2012. 200 б.